

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

О.В. Козаченко*

ТЕОРЕТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА МЕЖ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ

Актуальність дослідження правової природи кримінально-правових заходів визначається тим аспектом, що сучасний стан погіршення криміногенної ситуації не тільки в Україні, але й в світових масштабах, здебільшого розглядається як наслідок кризового стану економіки, соціального розшарування суспільства на підставі матеріального забезпечення його членів, політичної нестабільності, недоліків правоохоронної діяльності, тобто за всіма ознаками, які притаманні спадщині постмодерну. До введення 1 вересня 2001 року в дію Кримінального кодексу України (далі — КК України) представники кримінально-правової науки, суб'єкти правозастосовної діяльності, нарікали на неможливість боротьби зі злочинними проявами, методами, які встановлювались історично і морально застарілою законодавчою базою. Панацея позитивного зрушення в протидії злочинності вбачалась в прийнятті нового КК України, який повинен був надати правоохоронним органам широкий спектр засобів боротьби зі злочинністю в цілому, і окремими формами її проявів, зокрема. Однак, очікування позитивних зрушень суттєвого зменшення абсолютних і відносних показників злочинності себе не виправдало.

Стратегічний напрямок діяльності правоохоронних органів для стабілізації криміногенної ситуації в державі полягає у використанні закладеного в нормативній базі потенціалу засобів протидії злочинності, а діяльність по теоретичному осмисленню повинна бути спрямована на пошук і втілення в життя нових засобів і способів впливу на суспільні відносини, які виникають в процесі вчинення злочину. Традиційно вагомим в контексті боротьби зі злочинністю є питання застосування кримінально-правових заходів до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під кримінальний закон.

Треба зазначити, що КК України більш-менш вдало реалізував принципові напрямки кримінальної політики України в цілому, і, відносно, можливості застосування різноманітних кримінально-правових заходів, зокрема. До позитивних моментів традиційно відносять значне розширення переліку покарань, передовсім, за рахунок покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; розширення можливостей пеналізації і депеналізації через систему звільнення від кримінальної відповідальності, покарання, відбування покарання, призначення покарання за сукупністю злочинів

і вироків; встановлення додаткових обмежень застосування кримінально-правових заходів до неповнолітніх та таке інше. Така увага з боку законодавця до зниження встановленого попереднім законодавством рівня репресивності кримінально-правових заходів стало підставою для того, щоб заявити про “м’якість”, гуманність нового законодавства. Однак, такі заяви звучали до вересня 2001 року, оскільки застосування кримінального закону показало, що позитивний потенціал “губиться” за рахунок суттєвого розширення переліку діянь, за вчинення яких передбачається кримінальна відповідальність. Таким чином, відновлення визначальної ідеї створення кримінального закону можливо за двома сценаріями: значне скорочення переліку злочинів (створення “маленького, але жорсткого кодексу”), або розширення потенціалу застосування кримінально-правових заходів, які не пов’язані з покаранням. Перший шлях реформування кримінального законодавства якщо і має, то тільки стратегічну перспективу, оскільки на сьогодні відсутні критерії віднесення тих чи інших діянь до невеликого за розміром кримінального законодавства (його Особливої частини), що потребує формулювання нової за змістом кримінальної політики, а корегування кримінально-правових заходів з метою розширення їх потенціалу, не пов’язаного з карою, вбачається досить перспективним і своєчасним, оскільки надмір кримінальних репресій ні за яких умов не може розглядатися передмовою подолання злочинності, а навпаки, викликає неприйняття положень закону, нерозуміння його мети і завдань. *Метою цієї публікації є визначення змісту і характеру кримінально-правових заходів за умов теоретичного осмислення відповідної дефініції, системного дослідження і виявлення механізму співвідношення з іншими структурними елементами цього дискретного явища.*

Дослідженню окремих питань кримінальної відповідальності і ефективності заходів, які застосовуються до особи у разі вчинення нею суспільно небезпечного кримінально-карного діяння, присвятили свої роботи такі вчені як Л.В. Багрий-Шахматов¹, М.І. Бажанов², П.С. Дагель³, І.І. Карпець⁴, Т.О. Леснієвські-Костарева⁵ та ін. Однак, зазначені та інші вчені розглядали кримінальну відповідальність і кримінально-правові заходи як тотожні, співпадаючі поняття. Однак, проведене дослідження свідчить про те, що заходи, які закріплені в кримінальному законі представляють собою певну трихотомію: кримінально-правові заходи не пов’язані з кримінальною відповідальністю, кримінальна відповідальність і покарання.

В сучасній науковій літературі більшість вчених, проводячи жорстке розмежування між кримінальною відповідальністю і покаранням здійснюють його таким чином: відокремлюються види покарань, передбачені кримінальним законом (ст. 51 КК України), а всі інші примусові заходи, які можуть розглядатися в якості реакції держави на вчинене особою суспільно небезпечне діяння або обов’язку притерпіти певні несприятливі наслідки вчиненого діяння, як кримінальна відповідальність, безпосередньо не пов’язана з покаранням. Проблеми, які виникають у зв’язку з використанням “остаточного” принципу визначення меж кримінальної відповідальності і покарання, вирішують за рахунок розширення форм реалізації кримінальної відповідальності. Так, Л.В. Багрий-Шахматов⁶, приводячи характеристику системи застосованих законодавством форм реалізації кримінальної відповідальності, вказує на такі їх види, як:

- кримінально-правові заходи: покарання, як основна форма реалізації кримінальної відповідальності та інші заходи кримінально-правового характеру;

¹ Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. — Одесса, 2000.

² Бажанов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. — К.: Вища школа, 1980.

³ Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики. — Владивосток, 1982.

⁴ Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. — М., 1961.

⁵ Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. — М., 1998.

⁶ Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. — Одесса, 2000. — С. 117.

- заходи кримінально-процесуального примусу, до яких відносяться заходи, які мають супутній характер відносно реалізації кримінальної відповідальності;
- заходи адміністративно-правового примусу — примусові заходи, які передбачені правилами адміністративного нагляду.

Наведена позиція професора Л.В. Багрій-Шахматова свідчить, що він розглядає співвідношення адитивних ознак кримінальної відповідальності, при якому одна з форм реалізації кримінальної відповідальності — це кримінально-правові заходи в “чистому вигляді”, а інші форми реалізації визначаються іншою галузевою належністю.

Зазначена позиція викликає ряд заперечень. Передовсім, згідно з положенням ст. 2 КК України, безсумнівним є той факт, що кримінальна відповідальність настає виключно за вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину передбаченого в Особливій частині КК України. Таким чином, юридичною підставою кримінальної відповідальності є фактичний склад, визначений в кримінальному законі, і це чітко вказує на галузеву належність заходів, що застосовуються, у разі його (складу) наявності, і виключає можливість розглядати кримінальну відповідальність і форми її реалізації як певний міжгалузевий (квазікримінально-правовий) феномен. Посередньо підтримує вказану позицію і законодавець, виключивши інститут адміністративної преюдиції та не допускаючи можливості притягнення до адміністративної відповідальності у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності із застосуванням адміністративного впливу.

Приймаючи до уваги, що підставою кримінальної відповідальності є наявність в діянні особи складу злочину (ст. 2 КК України), а відсутність складу злочину виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення такого діяння, в той же час — кримінально-правові заходи певного виду застосовуються і за умов відсутності формальної підстави для притягнення до відповідальності, що вказує на обґрунтованість певних сумнівів в тотожності понять “кримінальна відповідальність” і “кримінально-правові заходи”.

Припускаючи, що кримінальна відповідальність і кримінально-правові заходи співпадаючі поняття, важко пояснити відмінність кримінально-правових цілей, які ставляться перед ними. Виправлення, загальна та спеціальна превенція, безумовно притаманні всім кримінально-правовим заходам, що підтверджує їх єдину кримінально-правову природу, однак кримінально-правові заходи, які не пов’язані з покаранням і відповідальністю, вирішують і інші завдання — лікування, виховання, надання медичної допомоги тощо, які виходять за нормативно закріплені межі кримінальної відповідальності. На підставі цього, керуючись правилами формальної логіки можна зробити висновок, що кримінальна відповідальність і кримінально-правові заходи, не пов’язані з покаранням, не можуть розглядатися як тотожні, співпадаючі поняття, однак, маючи єдину правову природу, вони тісно пов’язані між собою, створюючи певну систему, зв’язок елементів, який буде проаналізований пізніше.

Наведений висновок підтверджується і законодавчими приписами. Так, в ст. 19 КК України “Осудність” визначається, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка на момент вчинення суспільно небезпечного діяння знаходилась в стані неосудності (частина 1) і до цієї особи можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Таким чином, втрачає сенс припущення, що законодавець передбачив звільнення особи від кримінальної відповідальності взагалі, з подальшим притягненням до іншого виду все тієї ж кримінальної відповідальності. Встановлене законодавцем положення не втрачає логіки, якщо припустити, що заходи медичного характеру не являють собою певну форму реалізації кримінальної відповідальності, а маючи єдину правову природу, створюють самостійне кримінально-правове явище.

Певну цікавість викликає і аналіз функціональних характеристик правових категорій, що досліджуються. Традиційним в теорії права і в окремих галузевих науках є представлення про те,

що юридична відповідальність (і кримінальна, зокрема) має як негативний (ретроспективний), так і позитивний (перспективний) характер, який втілюється в здійсненні регулятивної і охоронної функції. На підставі зазначеного вважаємо, що кримінальна відповідальність уособлює в процесі реалізації виключно *ретроспективну складову*, оскільки момент її виникнення (не можна ототожнювати з початковим моментом реалізації) пов'язується з вчиненням суспільно небезпечного діяння, якому притаманні ознаки складу злочину, а кримінально-правові заходи, не пов'язані з покаранням чи відповідальністю, саме спрямовані на реалізацію завдань перспективної відповідальності. Так, здійснюючи регулятивну функцію, кримінально-правові заходи безпосередньо набуваючи ознак законодавчо закріпленої форми реакції держави на потенційно вчинений злочин, доводять до осіб визначені правила поведінки, якими вони (особи) повинні керуватися в своїх відносинах з іншими особами, суспільством, державою⁷. Охоронна функція в межах позитивної відповідальності — це звернення правил до закріплення і охорони морально-етичних і соціально-економічних цінностей, соціальних, в тому числі і правових норм, прав і інтересів громадян від злочинних посягань⁸. Таким чином, можна зробити висновок і про функціональне розмежування інших кримінально-правових заходів від кримінальної відповідальності в цілому.

Встановивши загальну правову природу кримінальної відповідальності і заходів кримінально-правового характеру і виявивши ознаки, які вказують на відсутність тотожності цих понять, можна зробити єдиний висновок про співвідношення цих явищ на рівні загально-особливе, і відобразити таким чином:

Рис. 1.

Кримінально-правові заходи

Загальну характеристику кримінально-правових заходів можна сформулювати на підставі зазначення адитивних ознак, які, безумовно, потребують більш детального дослідження в подальшому:

⁷ Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. — Ленинград, 1982. — С. 134.

⁸ Козаченко И.Я. Уголовная ответственность: меры и формы выражения. — Свердловск, 1987. — С. 27.

- підставою застосування кримінально-правових заходів в цілому є вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом, а для застосування інших кримінально-правових заходів, не залежно від наявності всіх ознак складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України;

- мета кримінально-правових заходів не обмежується здійсненням превентивної функції, покарання або виправлення особи, але й наданням медичної допомоги особам, які вчинили злочин, їх перевиховання;

- звільнення від кримінальної відповідальності особи не виключає можливість застосування інших кримінально-правових заходів;

- суттєвою ознакою інших кримінально-правових заходів є відновлення суспільного стану, який існував до вчинення особою злочину, тобто кримінально-правова реституція;

- всі кримінально-правові заходи мають нормативне закріплення і встановлюються в кримінальному законодавстві.

Таким чином, під кримінально-правовими заходами треба розуміти передбачені кримінальним законом (Загальною і Особливою частинами) засоби впливу на поведінку особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння з метою реалізації як цілей кримінальної відповідальності і покарання, так і з метою відновлення порушеного права, надання медичної допомоги, перевиховання та ін. Наведене визначення дає змогу чітко відмежувати суміжні поняття і підвищити ефективність застосування нормативно закладеного потенціалу інших кримінально-правових заходів.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінально-правових дисциплін
Миколаївського навчального центру Одеської національної юридичної академії
(протокол № 1 від 4 лютого 2005 року)*

